

Změna okolností a hospodářská nemožnost plnění

1. Úvod a zaměření práce

Téma práce ve své původní podobě bylo širší. Jmenovalo se “Nemožnost plnění, zmaření účelu smlouvy a změna okolností”. Toto téma je však dle mého názoru velmi široké. Mým úmyslem je se zaměřit na nový institut v našem právu – změnu okolností. Popíšu úpravu navrhovaného občanského zákoníku (“NOZ”), ale i jeho kořeny a inspiraci v evropském právu reprezentovaném Draft Common Frame of Reference (“DFCR”) a jeho srovnání s institutem, který sleduje podobné cíle, impracticability, hospodářskou nemožností plnění, v americkém Common law (“CL”). V celé práci se pak zaměřuji na obchodně-právní závazkové vztahy. NOZ však bude aplikovatelný na všechny civilně právní závazky.

Nejdříve je dle mého názoru vhodné krátce vymezit jednotlivé instituty a spárovat je se zahraničními, neboť jsem toto pojmové vymezení v žádné domácí literatuře nenašel. Pojmy tedy představím v kapitole 2.

Nad obsahem současné úpravy se více zastavím v kapitole 3, tak aby bylo zřejmé, z čeho naše současná úprava vychází a jasněji se odlišily jednotlivé instituty od sebe. Mým cílem ale není podrobné pojednání, které je k nalezení v mnoha publikacích o obchodně-závazkových vztazích.

NOZu a především výše uvedenému institutu změny okolností se budu podrobněji věnovat v samostatné kapitole 4.

Tento institut vychází především z evropských kořenů. K podobné úpravě došlo v mnoha státech ať už cestou legislativní, ale často nejprve cestou judikatorní.¹ V každé zemi jsou ale značné rozdíly v úpravě a vymezení změny okolností a současně i následků, které tato změna přináší. O souhrnný pohled a best practice se pokusil DFCR. Této úpravě a především rozdílům mezi úpravou NOZ a DFCR se budu věnovat v kapitole 5.

Z důvodu komparace jsem vybral i úpravu CL. Ta nezná změnu okolností v podobě, kterou přináší NOZ, ale přistupuje k této problematice ne zcela neznámým přístupem. Institut impracticability je velice podobný hospodářské nemožnosti plnění, kterou známe z doby první republiky, a kterou

¹ von BAR, C., CLIVE, E. (editoři): Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR). Munich: Sellier-European Law Publishers, 2009, str. 716 – 718.

prof. Eliáš² do značné míry připouštěl i v případě dosud platné právní úpravy. V CL je hospodářská nemožnost podrobněji rozpracována především značnou kasuistikou typickou pro USA. Úpravě CL a porovnání evropského a amerického přístupu se budu podrobněji věnovat v kapitole 6.

2. Pojmy a instituty

Pro zbytek práce je vhodné definovat jednotlivé konkurenční instituty a pro přehlednost spárovat české instituty se zahraničními.

Nemožnost plnění (přísná) & Impossibility – Jde o institut, který se uplatňuje v případě, že plnění se stane neuskutečnitelným z důvodu vnější události s rozličnými efekty v jednotlivých právních řádech. Naše platná právní úprava uplatňuje tzv. přísnou nemožnost plnění a v obchodním právu musí jít o naprostou neuskutečnitelnost. Jiné právní řády bývají benevolentnější například proto, že jejich právní řád neobsahuje institut hardship a judikatorně byl institut nemožnosti rozšířen o hospodářskou nemožnost plnění.³ Jedná se o nejrozšířenější institut a nejzákladnější mezi uvedenými.

Hospodářská nemožnost plnění & Impracticability – Tento institut je mírnější formou nemožnosti. Příkladem může být situace, ve které by se dlužník v důsledku nečekané události, např. válečného konfliktu velkého rozsahu, došlo k takové hospodářské změně, že by plnění smlouvy dlužníkem jeho podnik naprosto zruinovalo. Může se jednat ale i o poněkud méně extrémní dopady. Vždy je důležité vyvažovat princip spravedlnosti a právní jistoty.⁴ V CL je impracticability užívána namísto institutu hardship a je používána i v případech méně extrémních a více široce než hospodářská nemožnost z našeho práva (více k tomu níže).

Zmaření účelu smlouvy & Frustration – Institut zaměřený na vůli stran a na její ochranu především proti mechanickému uplatňování principu pacta sunt servanda⁵. Uplatňuje se v situacích, kdy je známý účel smlouvy, tedy důvod proč strany smlouvu uzavíraly, a ten byl vnější událostí nenávratně narušen a je v současnosti touto smlouvou neuskutečnitelný.⁶ V českém právu je daný institut upraven v § 356 zákona č. 513/1991 Sb., obchodní zákoník, ve znění pozdějších předpisů ("ObchZ") a hlavní charakteristikou je, že musí být účel smlouvy výslovně ve smlouvě upraven, podrobně je o tom pojednáno níže.

² Eliáš, K.: Clausula rebus sic stantibus (Význam změny okolností pro trvání obligace ex contractu) Obchodněprávní revue, 2009, č. 6, str. 151; na str. 153.

³ von BAR, C., CLIVE, E.; str. 717 poznámka č. 8.

⁴ Eliáš, K., na str. 155.

⁵ smlouvy se mají dodržovat

⁶ BEJČEK, J., ELIÁŠ, K., RABAN, P. a kol.: Kurs obchodního práva: obchodní závazky. Praha: C. H. Beck, 2010, marg. č. 411

Změna okolností & Hardship – Nový institut v českém právu upravený v NOZ. Jeho česká úprava v hojně míře vychází z úpravy UNIDROIT⁷ a částečně se liší od DCFR. Tento institut je charakteristický tím, že reaguje na změnu okolností způsobené vnější událostí ne pouhým zproštěním ze závazku, ale umožňuje soudu upravit vztahy mezi smluvními stranami, tak aby byly spravedlivé, případně zrušit závazek a určit podmínky tohoto zrušení. Současně se nevyžaduje k použití tohoto institutu na rozdíl od přísné nemožnosti plnění absolutní neschopnost jakkoliv splnit plnění, ale je spíše důležitá významná nevyváženost vztahu smluvních stran. Tento institut je charakteristický spíše pro evropské právo.

3. Platná právní úprava

V současné platné právní úpravě najdeme tzv. institut přísné nemožnosti.⁸ To znamená, že závazek je nemožným pouze tehdy, je-li plnění opravdu neuskutečnitelné.⁹ V obchodně-právních vztazích k této definici přistupuje i dodatek, že závazek se považuje za splnitelný, pokud je splnitelný pomocí jiné osoby.¹⁰ Použije se tedy v situacích, ve kterých dojde např. ke zničení individuálně určené věci, která měla být zapůjčena. Na druhou stranu nezohledňuje situace, kdy dojde k například k devalvaci měny, nebo jiné nepředvídatelné okolnosti, která naprosto zásadním způsobem změní vnější podmínky závazku, ale ten stále musí být splněn.

Výjimkou z pravidla o přísné nemožnosti je § 356 ObchZ, který zakotvuje zmaření účelu smlouvy. Tento účel však musí být výslovně uveden v textu smlouvy a musí dojít k jeho zmaření na základě podstatné změny okolností. Na základě splnění těchto podmínek může pak strana postižena zmařením odstoupit od smlouvy. Tento institut není příliš užíván pro jeho značnou neflexibilitu. Především je problém, že daný účel musí být ve smlouvě explicitně vyjádřen a nepřipouští se zkoumání účelu smlouvy z kontextu, ani např. z korespondence smluvních stran. V právních informačních systémech nelze najít byť jedině soudní rozhodnutí k tomuto institutu, což svědčí o jeho bezproblémovosti, nepoužitelnosti nebo obojím.

V extrémních případech, které nespadají pod přísnou nemožnost, ale jsou přesto velmi tíživé a nespravedlivé, pak přichází v úvahu dle prof. Eliáše¹¹ použití pravidla o poctivosti obchodního styku¹² nebo dobrých mravů¹³. Na základě tohoto pravidla pak může soud odepřít vynucení závazku na věřiteli. Je to však až extrémní krok pro extrémní situace, neboť soud nemá příliš velký prostor pro diskreci. Buď odepře plnění závazku, případně ho prohlásí celý za neplatný. Což

⁷ Důvodová zpráva k Návrhu občanského zákoníku, Návrh zákona odeslaný do připomínkového řízení (leden 2011), <http://obcanskyzakonik.justice.cz/cz/navrh-zakona.html>, dne 21. 3. 2011, str. 417 – 418.

⁸ von BAR, C., CLIVE, E.; str. 717.

⁹ § 575 zákona č. 40/1964 Sb., občanský zákoník, ve znění pozdějších předpisů ("OZ").

¹⁰ § 352 ObchZ.

¹¹ Eliáš, K.: Clausula rebus sic stantibus (Význam změny okolností pro trvání obligace ex contractu) Obchodněprávní revue, 2009, č. 6, s. 151; na str. 153.

¹² Viz zásada poctivého obchodního styku (§ 265 ObchZ).

¹³ §3 (1) a 39 OZ.

může výrazně poškodit věřitele. Tento institut, který Eliáš označuje jako hospodářskou nemožnost plnění, byl v Čechách aplikován v dobách válečných a poválečných, ať už se jednalo o první či druhou světovou válku.¹⁴

4. Navrhovaný občanský zákoník (NOZ)

NOZ přichází se staronovým přístupem. Na jedné straně je úprava vcelku striktní dikcí § 1926, že plnění není nemožné, lze-li dluh splnit za ztížených podmínek, s většími náklady, s pomocí jiné osoby nebo až po určité době a dikcí § 1696, že pokud se plnění jedné ze smluvních stran stane obtížnější, nemění to nic na její povinnosti dluh splnit. Na straně druhé však zavádí v Česku nový institut změny okolností inspirovaný tzv. hardship clause v podobě § 1697 a 1698:

§ 1697

(1) Dojde-li ke změně okolností tak podstatné, že změna založí v právech a povinnostech stran zvláště hrubý nepoměr znevýhodněním jedné z nich buď neúměrným zvýšením nákladů plnění, anebo neúměrným snížením hodnoty předmětu plnění, má dotčená strana právo domáhat se vůči druhé straně obnovení jednání o smlouvě, prokáže-li, že změnu nemohla rozumně předpokládat ani ovlivnit a že skutečnost nastala až po uzavření smlouvy, anebo se dotčené straně stala až po uzavření smlouvy známou. Uplatnění tohoto práva neopravňuje dotčenou stranu, aby odložila plnění.

(2) Právo podle odstavce 1 dotčené straně nevznikne, převzala-li na sebe nebezpečí změny okolností.

§ 1698

(1) Nedohodnou-li se strany v přiměřené lhůtě, může soud k návrhu kterékoli z nich rozhodnout, že závazek ze smlouvy změní obnovením rovnováhy práv a povinností stran, anebo že jej zruší ke dni a za podmínek určených v rozhodnutí. Návrhem stran soud není vázán.

(2) Soud návrh na změnu závazku zamítne, pokud dotčená strana neuplatnila právo na obnovení jednání o smlouvě v přiměřené lhůtě, co změnu okolností musela zjistit; má se za to, že tato lhůta činí dva měsíce.¹⁵

Tato navrhovaná úprava je významně inspirována úpravou UNIDROIT, ale také v důvodové zprávě¹⁶ se jako zdroj uvádí judikatura Nejvyššího soudu z r. 1920, která uznala klauzuli rebus sic stantibus (vázání platnosti smlouvy na nezměněné okolnosti) nejen pro smlouvu o smlouvě budoucí, ale i pro hlavní smlouvy. Tato klauzule je v platné právní úpravě použita právě jen pro

¹⁴ BEJČEK, J., ELIÁŠ, K., RABAN, P. a kol, na str. 154.

¹⁵ Návrh občanského zákoníku, Návrh zákona odeslaný do připomínkového řízení, leden 2011, <http://obcanskyzakonik.justice.cz/cz/navrh-zakona.html>, dne 25. 3. 2011.

¹⁶ Důvodová zpráva k Návrhu občanského zákoníku, str. 418.

smlouvy o smlouvě budoucí.¹⁷ Prvorepubliková judikatura pak umožnila případnou úpravu smlouvy soudem, tak aby případná nerovnost byla narovnána.¹⁸

Navrhovaná úprava dává podobnou možnost soudu avšak pouze v případě splnění předem daných kritérií a v určených mantinelech. Těmito kritérii jsou:

- a) Nastane podstatná změna okolností.
- b) Tato změna založí v právech a povinnostech stran zvláště hrubý nepoměr, který znevýhodní jednu ze stran neúměrným zvýšením nákladů nebo neúměrným snížením hodnoty plnění.
- c) Tuto změnu nemohla strana rozumně předpokládat a nastala po uzavření smlouvy, nebo jí nebyla před uzavřením smlouvy známa.
- d) Strany se nedohodly v přiměřené lhůtě na smírném řešení.

V případě, že strana splní tyto kritéria, může požádat soud o změnu závazku nebo o jeho zrušení, podle soudem určených podmínek a k soudem určenému dni. Navíc soud není vázán návrhem soudu. Tím se dává soudu široká rozhodovací kompetence, tak aby poměr stran uspořádal co nejefektivněji. Například může rozhodnout o zrušení závazku a vyplacení odškodnění druhé smluvní straně.

Zároveň se však výslovně stranám umožňuje od ustanovení odchýlit na základě § 1697 (2), který umožňuje převzetí zodpovědnosti jednou ze stran, což vyjasňuje případné interpretační problémy s dispozitivností¹⁹ tohoto ustanovení.

Podstatným a zajímavým prvkem úpravy je především nutnost vyjednávání. Smluvní strana má v případě změny okolností právo, ale i do značné míry povinnost, usilovat o obnovení jednání o smlouvě.

5. Draft Common Frame of Reference (DCFR)

Vynikajícím pramenem komparativního práva je bezesporu DCFR, který si kladl za cíl najít nejvyváženější a nejlepší úpravu evropského soukromého obligačního práva. Současně však jsou jeho komentáře i skvělým zdrojem porovnání jednotlivých právních řádů evropských zemí, respektive zakotvení obdobných institutů v právních řádech.

S otázkou změny okolností se DCFR vypořádá v knize třetí, části obecné, kde se tato úprava zařazuje mezi úpravy o změně závazkových vztahů. Znění tohoto ustanovení je:

Book III. – 1:110: Variation or termination by court on a change of circumstances

¹⁷ § 289 a násl. ObchZ.

¹⁸ Důvodová zpráva k Návrhu občanského zákoníku, str. 418.

¹⁹ Srov. § 1 odst. 2 NOZ.

(1) An obligation must be performed even if performance has become more onerous, whether because the cost of performance has increased or because the value of what is to be received in return has diminished.

(2) If, however, performance of a contractual obligation or of an obligation arising from a unilateral juridical act becomes so onerous because of an exceptional change of circumstances that it would be manifestly unjust to hold the debtor to the obligation a court may:

*(a) vary the obligation in order to make it reasonable and equitable in the new circumstances;
or*

(b) terminate the obligation at a date and on terms to be determined by the court.

(3) Paragraph (2) applies only if:

(a) the change of circumstances occurred after the time when the obligation was incurred;

(b) the debtor did not at that time take into account, and could not reasonably be expected to have taken into account, the possibility or scale of that change of circumstances;

(c) the debtor did not assume, and cannot reasonably be regarded as having assumed, the risk of that change of circumstances; and

(d) the debtor has attempted, reasonably and in good faith, to achieve by negotiation a reasonable and equitable adjustment of the terms regulating the obligation.

Úprava DCFR je obdobná úpravě NOZ, ale v určitých nikoli nevýznamných aspektech se liší. Prvním nejviditelnějším rozdílem je rozšíření možnosti využití změny okolností i na závazky vzniklé jednostranným právním úkonem (v originále unilateral juridical act²⁰). Příkladem tohoto jednostranného právního úkonu bude například přijetí či odmítnutí dědictví nebo výpověď nájmu či pracovní smlouvy. I v těchto případech může dojít k nepředvídaným situacím, ve kterých by byla možnost změny právního vztahu soudem vhodná. Přesto jde pravděpodobně spíše o menšinu případů. I když komentář k DCFR vnímá tuto skupinu jako dostatečně velkou, pravděpodobně se mají na mysli především právně závazné sliby.²¹ K potencionálně problematickým změnám okolností bude pravděpodobně docházet u dlouhodobých smluv.

Kompetence změny či zrušení závazku naproti tomu jsou naprosto stejné jako v NOZ. Na rozdíl od NOZ však DCFR požaduje po dlužníkovi, aby se pokusil rozumně a v dobré víře dosáhnout vyjednáváním rozumné a spravedlivé změny závazku. NOZ v tomto ohledu pouze požaduje po

²⁰ Juridical act is any statement or agreement, whether express or implied from conduct, which is intended to have legal effect as such. It may be unilateral, bilateral or multilateral; DCFR, Book II. – 1:101

²¹ von BAR, C., CLIVE, E.; str. 712

dlužníkovi uplatnění práva na jednání a již jinak neupravuje nutnost jeho rozumné a v dobré víře vedené snahy. Zdá se to jako jistý nedostatek úpravy NOZ, který může být upřesněn judikaturou. Explicitní vyjádření dobré víry a rozumnosti však může být významnou interpretační pomůckou a oporou věřitele před pouze simulovanou snahou o jednání.

Poslední významnou odlišností je aplikace DCFR pouze na případy následné změny okolností. Naproti tomu NOZ je možné aplikovat i na situace, ve kterých změna okolností nastala sice před uzavřením smlouvy, ale tato změna nebyla dlužníkovi známa. Na některé z těchto případů se v rámci DCFR použije pravidlo o omylu.²² Obě dvě varianty mají klady i zápory. Na jedné straně NOZ umožňuje použití změny okolností i na situace obdobné, kdy ale nemusela být okolnost stranám známa. Například vypukl již ozbrojený konflikt, ale z důvodu informačního embarga to nebylo stranám známo. Na druhé straně se tím snižuje ochrana věřitele, kdy dlužníkovi se dává možnost tvrdit, že o dané okolnosti nevěděl. Úprava DCFR, která favorizuje restriktivnější úpravu v této věci, se zdá vhodnější i s ohledem na stálé vyvažování principu spravedlnosti s principem pacta sunt servanda a právní jistoty.

6. Americké Common law (CL)

Pro CL je charakteristická zdánlivá jednoduchost pravidel podložená podrobnou kasuistikou. Institut změny okolností především v podobě změny závazku CL nezná. Obdobným institutem je však impracticability, tedy volně přeloženo hospodářská nemožnost plnění. Ta se použije v případech, kdy jeden ze základních předpokladů při vzniku smlouvy se nenaplní a v důsledku toho se stane plnění nepřiměřeně tíživé pro jednu ze stran a této straně není tato tíseň přičitatelná.

Základní pravidlo zní:

*When a performance becomes impracticable because of an event that the parties assumed would not occur when making the contract, the duty is discharged, unless the language or situation points to a contrary result.*²³

Faktory pro vznik hospodářské nemožnosti jsou²⁴:

- a) Nastala událost v rozporu se základními předpoklady obou stran?

Základní předpoklady způsobující hospodářskou nemožnost:

- I. Zničení předmětu plnění nebo způsobu plnění.
- II. Smrt nebo nemoc osoby nezbytné pro plnění.

²³ CALAMARI, J; PERILLO, J: Contracts, St. Paul: West, 2004, 4th edition, str. 325

²⁴ Tamtéž str. 325 – 326

- III. Protiprávnost nebo právní zákaz.
- IV. Rozumná obava z ohrožení života, zdraví nebo majetku.
- V. Selhání dohodnutého způsobu dodání nebo platby.

- b) Způsobila tato událost hospodářskou nemožnost?
- c) Na koho by mělo být/ bylo přeneseno riziko z této neočekávané události?

Podmínky, za kterých nebude moci smluvní strana použít obranu hospodářské nemožnosti:

- I. Strana je spoluodpovědná za neočekávanou událost.
- II. U strany je alokováno riziko na základě smlouvy.
- III. Událost byla pro stranu rozumně předvídatelná.
- IV. Běžné obchodní porozumění této straně přičítá riziko.
- V. A alokace rizika u této strany se jeví jako spravedlivá.

Je tedy zřejmé, že konstrukce hospodářské nemožnosti v CL je odlišná. Přesto prvky podobnosti s DCFR a NOZ lze nalézt. Především v samotné podstatě a účelu uvedeného ustanovení, které reaguje na podobnou situaci a v obou případech dochází ke zrušení stávající obligace. V případě evropského pojetí bude asi častěji obligace upravena do spravedlivé podoby. V USA je k těmto zásahům do smluvního práva stran všeobecně velká zdrženlivost, kdy často dochází k nepředvídatelným důsledkům těchto zásahů, a také to nezainteresovává strany, aby na problémy pamatovaly samy a předcházely jim.

Důležité je ještě jedno pravidlo CL a to to, že v případě, že závazek je zrušen, vzájemné povinnosti smluvních stran končí. Ovšem v případě, že bylo již zčásti plněno je toto plnění vymahatelné na základě kvazikontraktu. Tedy znovu soud neupravuje závazky mezi stranami a neurčuje odškodnění, ale sama strana může požadovat zaplacení plnění na základě jiného institutu.

V evropské úpravě změně okolností se soudu dostává významné flexibility pro vyvážení vztahu mezi smluvními stranami a to je i hlavním účelem úpravy – zachovat stávající závazek, ale upravit ho tak, aby znovu získal ekonomickou hodnotu pro obě strany. Americká úprava je ve své podstatě obranou proti zneužití práva a jako taková sleduje pouze cíl zbavit tíživého závazku stranu, která není danou situací vinna. Tím však není dotčena možnost druhé strany využít jiných prostředků k nastolení vyvážení postavení smluvních stran. Posledním prvkem, který zdůvodňuje, proč CL nešlo cestou institutu změny okolností, je americký systém ekvity, který je využitelný, tam kde právo neposkytuje adekvátní ochranu a je oním flexibilním nástrojem zaměřeným na extrémní případy.

7. Závěr

Změna okolností v NOZ je podle mého názoru velice užitečný institut, který dále přispěje k větší flexibilitě našeho právního řádu.

Jak je vidět, DCFR není příliš odlišné od NOZ a stojí na stejných východiscích. Přesto se mi zdá, že je úprava DCFR přeci jen elegantnější. Jasně vyjmenování podmínek, ale i drobné detaily jsou mi sympatičtější. Tyto odlišnosti však neohrožují funkčnost úpravy v NOZ a mohou být upřesněny i výkladem.

Úprava hospodářské nemožnosti v CL může být zajímavou inspirací pro české právo. Pouze vytržená z kontextu by byla v Čechách velmi neflexibilní až k ničemu, ale silná kasuistika dané úpravy může pomoci při řešení konkrétních případů, především s ohledem na to, že v současnosti nedisponujeme žádnou domácí judikaturou, která se tomuto institutu věnuje.

Právě judikatura sama určí konkrétní limity využití podobné úpravy. Zda se uplatní úzké pojetí zaměřené pouze na válečné krize či přírodní katastrofy nebo se použije širší uplatnění, které povede k většímu favorizaci principu spravedlnosti (ekvity) v našem právu.

8. Zdroje

Právní předpisy

Zákon č. 513/1991 Sb., Obchodní zákoník, ve znění pozdějších předpisů.

Zákona č. 40/1964 Sb., Občanský zákoník, ve znění pozdějších předpisů.

Návrh občanského zákoníku, Návrh zákona odeslaný do připomínkového řízení, leden 2011, <http://obcanskyzakonik.justice.cz/cz/navrh-zakona.html>, dne 25. 3. 2011.

Literatura

Důvodová zpráva k Návrhu občanského zákoníku, Návrh zákona odeslaný do připomínkového řízení (leden 2011), <http://obcanskyzakonik.justice.cz/cz/navrh-zakona.html>, dne 21. 3. 2011.

von BAR, C., CLIVE, E. (editoři): Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR). Munich: Sellier-European Law Publishers, 2009.

CALAMARI, J; PERILLO, J: Contracts, St. Paul: West, 2004, 4th edition.

Eliáš, K.: Clausula rebus sic stantibus (Význam změny okolností pro trvání obligace ex contractu) Obchodněprávní revue, 2009, č. 6, s. 151.

BEJČEK, J., ELIÁŠ, K., RABAN, P. a kol.: Kurs obchodního práva: obchodní závazky. Praha: C. H. Beck, 2010.